

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE TÜRK - ERMENİ VE GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Uzman Cemal AVCI*

A- Türk - Ermeni İlişkileri

Yıllarca Osmanlı İmparatorluğu içinde tam bir huzur ortamında yaşamaktayken, devletin zayıflaması ile emperyalist ülkelerin kışkırtmalarına maruz kalan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların ve Batı'lı müttefiklerinin teşvik ve yardımlarıyla silahlı kuvvetler oluşturmuşlar, hem çevrelerinde yaşayan Müslüman halka zulüm etmişler, hem de cephelerde savaşan Türk ordusunu cephe gerisinden vurmuşlardı.

Ermenilerin yaptıklarına karşılık gerekli tedbirler alınmış ve uygulanmıştı. Ancak Avrupa ve Dünya kamuoyunda bu önlemler sanki bir soykırım gibi gösterilmiş, Ermenilerin yaptıkları gözardı edilerek Ermeniyeye acıma duygusu yerleştirilmişti. Sevr Antlaşmasıyla, Doğu Anadolu'da büyük bir Ermeni Devleti kurulması kabul edilmiş, bu amaçla yapılan çalışmalar Doğu Anadolu'nun Müslüman Türk halkının ayaklanarak düşmana karşı mücadeleye başlamasına neden olmuştu¹.

Şarki Anadolu Mudafaa Hukuk Cemiyeti'nin kurulup Erzurum'da bir kongre düzenlemesi Ermeni tehlikesi karşısında yöre halkının tepkisini en güzel şekilde anlatmaktadır. O kongre ki, Milli Mücadele'nin temel taşlarından biri olacaktır.

Bilindiği gibi 1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonrasında Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri (elviye-i selase) harp tazminatı olarak Ruslara terkedilmişti. Rusların bütün gayretlerine rağmen Türklük şuurunu yok edemediği bu bölge, Bolşeviklerle imzalanan Brest-Li-

* Atatürk Araştırma Merkezi Uzmanı.

¹ Bu konuda bkz. Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990; Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni ilişkilerinde Gerçekler" *Tarihi Gelişmeler için Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, TTK Yayını, Ankara 1992 s. 75-115.

tovsok Anlaşması (3 Mart 1918) gereğince yapılan halk oylaması sonucunda Türkiye'ye katılmıştı. Ancak bu durumun yarattığı sevinç uzun sürmemiş Mondros Mütarekesinin imzasından sonra bu bölge de tahliye edilmek zorunda kalmıştı. Bu şekilde elviye-i selase tekrar Ermeni ve Gürcü kontrolüne girmiş oldu. Hemen akabinde de Müslüman halka eziyetler başladı.

Uzun yıllar Rusların kontrolünde çalışan, Bolşevik ihtilalinden sonra da Taşnak Partisi idaresinde, hem Türk sınıırına, hem de Ermeni işgalinde kalan Müslüman Türk ahaliye karşı baskınlar tertip etmeye ve büyük katliamlar yapmaya başlayan Ermeni çeteleri, 1920 yılının başında da Fransız işgali altındaki Kilikya'da bir öç alma savaşı başlatmışlardı².

Ermeni saldırıları ve yaptıkları katliamlar Mustafa Kemal tarafından Dünya Devletleri nezdinde protesto edilmişti. 22.3.1920 tarihli protestoda, Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları zulümler anlatılıyor, yaptıkları saldırılar ve saldırı hazırlıkları belirtilerek bunlara engel olunması isteniyordu³.

Türkiye'nin bu protestosuna ilgi gösteren tek devlet olan Amerika Birleşik Devletleri, General Harbord başkanlığındaki bir heyeti Anadolu'ya gönderecek, bu generalin yaptığı araştırmalar sonunda Türklerin haklı olduğu ortaya çıkacak ve bu yönde bir rapor hazırlanarak Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'ne sunulacaktır⁴.

1920 yılında Ermeni sorunu, aynı düşmana karşı savaşmakta olan Türkiye ile Sovyet Rusya arasında en önemli sorunlardan biri olarak duruyordu. Sovyetler nasıl olsa ele geçirecekleri Ermenistan'ı en geniş topraklarıyla muhafaza etmek istiyor, Türkiye ise Ermenistan'a Misak-ı Milli sınırları dahilinde olan bir karış toprak vermeye yanaşmıyordu. Bu durum birinci Moskova görüşmelerinin başarısızlığa uğramasında baş neden olarak kendini gösterecektir.

2 Bkz. Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara 1974; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Ankara 1970; Veynel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, İstanbul 1978; *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, 100 Yıl Üniv. Yayını, Ankara 1990; Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara 1970; Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul 1983.

3 *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merk. Yayını, Ankara 1989, s. 281-282.

4 Bkz. *Birinci Kafkas Kolordusunun 1918 Yılındaki Hareketleri ve Gördükleri (General Harbord Başkanlığındaki Amerika Heyetine verilen Rapor suretidir)*, Erzurum 1335 (1919), 15. Kolordu Matbaası; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1981.

Şiddetlenen Ermeni saldırıları karşısında ısrarla kuvvet kullanılmasını isteyen Doğu'daki kuvvetlerin komutanı Kâzım Karabekir Ankara tarafından aylarca engellenecek ancak Ermeniler üzerine hareket kaçınılmaz hâle gelince 20 Eylül'de savaş kararı alınacaktır.

Yusuf Hikmet Bayur, Ordumuzun Haziran başlarında Ermenistan'a saldırmasının Mustafa Kemal tarafından engellenmesini şu askeri sebebe bağlıyor: "Haziran başında Ermenistan'a saldırılsaydı, şu olacaktı: Yunan saldırısını nerede ve ne vakit, aynı zamanda bir sürü iç ayaklanmaları da nasıl ve yine ne vakit durduracağımız belli değilken, karşılaştığımız binbir yıkım içinde, son dayanağımız olacak olan Şark Ordusu'nu Ermenistan içlerine göndermiş olacaktık."⁵ Ayrıca bu sıralarda Kafkaslarda bulunan İngiliz işgal birliklerinin varlığı da Ermenistan hareketinin ertelenmesinde önemli rol oynamıştır. İngiliz işgal birliklerinin Kafkaslardan ayrılmasından sonra Ermenistan üzerine hareket için daha rahat karar verilebilmiştir.

Müdahalenin ertelenmesinde siyasi yönler de mevcuttu. Bunlardan en önemlisi Sovyetlerle yapılan Moskova görüşmelerinin akıbetini kötü yönde etkilemesi endişesiydi.

Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ise Mustafa Kemal'e gönderdiği mektubunda Ermenilerle Türkiye arasında arabuluculuk yapmayı teklif ediyordu.

Ancak durum göstermişti ki, böyle devam ettikçe ne Ermeni saldırıları kesilecek, ne de Sovyetlerle Türkiye arasında bir anlaşmaya varılabilecekti.

Büyük Millet Meclisi 7 Temmuz'da gönderdiği bir nota ile Ermenilerin Oltu ilinden çekilmelerini istemiş, onlar ise Oltu'nun bir Ermeni ili olduğunu belirterek çekilmemişler, bununla da kalmayıp mezalimlerine devam etmişlerdi. Ayrıca Türkiye'nin doğu illerini işgal etmek için Avrupa'dan çeşitli Ermeni gruplarından para toplanmasına başlanmıştı.

Sovyet yönetimi de Türklerin Sovyetlerden önce davranarak Ermenistan'ı çığnemelerine engel olmak amacıyla ve Ermeni yönetimini memnun eder düşüncesiyle 10 Ağustos'ta Taşnak Ermenistan'la bir anlaşma imzalıyordu. Bu anlaşma ile Sovyetlerle Anadolu ara-

5 Yusuf Hikmet Bayur, "Kuvayı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları", *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Yay., C: XX, Sayı: 80, Ankara 1956, s. 670.

sında bulunan kara ve demiryolu bağlantısı Ermenilerin kontrolüne bırakılıyordu⁶.

Artık anlaşılmıştı ki, Sovyetlerle Anadolu arasındaki pürüzlerin ortadan kaldırılması, yardım için gerekli kara ve demir yolunun açılması ve Ermeni saldırılarının durdurulması için tek çözüm kalmıştı; o da Erivan'daki Taşnak Ermeni Hükümeti'ni silah zoruyla yola getirmek. Bu arada, Moskova'da temaslar yapmakta olan Türk heyeti, Lenin'den, Türkiye'nin bu konuda serbest hareket etmesini sağlayacak güvenceyi almıştı. Lenin'in sözleri Anadolu'nun Ermeniler üzerine yapacağı askerî harekatta Sovyetlerin olaya karışmayacağı şeklinde bir güvenceydi⁷.

1. 1920 Ermenistan Harekati

Haziranda yapılması planlanmış olup Çiçerin'in mektubu üzerine ertelenen Ermenistan üzerine hareket için şartların uygun olduğuna kanaat getiren Ankara Hükümeti 20 Eylül'de saldırı kararı aldı. Ancak savaşı başlatmakla suçlanmak istemeyen Türkiye ilk davranışın Ermenilerden gelmesini bekledi⁸. Bu arada Gürcülerin tarafsız kalmalarının sağlanması için de girişimlerde bulunuldu. 24 Eylül'de büyük bir Ermeni saldırısı başladı. Bu saldırıya Türk ordusunun cevabı 28 Eylül'de karşı saldırı şeklinde oldu ve Sarıkamış alındı. 30 Eylül'de de Oltu ve Ardahan arasındaki Merdenek kasabası ele geçirildi⁹.

Bu savaş sürerken Ermeniler iki taraflı siyasi girişimlerde bulunuyorlardı. Girişimlerden biri İtilaf Devletleri nezdinde olmuş ve onlardan Yunan ordusunun Anadolu içlerine yürüyerek üzerlerindeki baskıyı hafifletmelerini istemişlerdi. Girişimlerden bir diğeri Sovyetler nezdinde olmuş ve Moskova'dan Türk saldırısının durdurulmasını istemişlerdi.

Ermeniler, İtilaf Devletlerinden aradıklarını bulamayacaklardı. Sovyetler ise: "Sovyet yönetiminin Türk ilerlemesini durdurabileceğini ve gerekirse Türkiye'deki Ermeni topraklarının bir kısmının boşal-

6 Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1981, s. 156.; *Türk İstiklal Harbi C: 3. Doğu Cephesi*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1965, s. 133-134.; Stefanos Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 165.

7 Tengirşek, *a.g.e.*, s. 158-159.

8 Salahi Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız", *Belleten*, C: XLI, Sayı: 164, Ankara 1977, s. 685.

9 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 325.

tilmasının sağlanabileceğini, ama Erivan yönetiminin Sevr Antlaşmasından vaz geçerek Sovyetlerin İtilaf Devletlerine karşı Mustafa Kemal'e yardım gönderebilmeleri için Şahtahtı-Nahçıvan demiryolunu geçici bir süre ile geri vermeleri gerektiğini bildiriyordu"¹⁰.

Ancak, Taşnak Ermeni yönetimi Sovyet önerilerini dikkate alacaklarına, İngilizlerle oyun çevirmeye çalışıyorlardı. Bu arada kurulmasına çalışılan Ermeni-Gürcü paktı da sonuç vermeyince Ermeniler yalnız kalmıştı.

Bir ay süresince takviye gören Türk ordusu 28 Ekim'de tekrar saldırıya geçti. 30 Ekim'de Kars Kalesi ele geçirildi. Kars Kalesi'nin düşmesi, Ermeni savunma sisteminin anahtarının düşmesi anlamına geliyordu. Kalede çok sayıda silah ve cephane ele geçirildi. Kars'ı alan Türk ordusu Gümrü'ye saldırmaya başlamış ve Erivan yakınlarına kadar ilerlemişti. Ermeniler 6 Kasım'da mütareke için başvurular. Doğu Cephesi Kumandanlığı'nın ileri sürdüğü şartlar Ermenilerce kabul edilince ertesi gün mütareke ilan edildi. Doğu Cephesi Kumandanlığı'nın Ermenilerce kabul edilen şartları şöyleydi: Ermeni ordusu Gümrü'yü boşaltarak Arpaçay ırmağının 15 km. doğusuna çekilecek; barış görüşmeleri sırasında Türk ordusu, Gümrü Kalesi'ni, demiryolunu ve kentin 10 km. derinliğindeki çevresini işgal edecek, genel düzeni ve halkın güvenliğini sağlayacaktır.

7 Kasım tarihli bu mütarekeden sonra 8 Kasım'da Büyük Millet Meclisi'nin barış şartları Ermenilere iletildi¹¹. Bu barış şartları özet olarak şöyleydi:

1- Türk-Ermeni sınırının saptanması: Halk, milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmeleri ilkesi gereğince kendi istikbalini bizzat tayin etmeye çağırılacaktır.

2- Türkiye komşu soyun özgür olarak güvenlik içinde gelişmesi için her türlü yardımda bulunacak.

3- Yanlar, yurttaşlarının ve mallarının bir yerden diğer bir yere taşınmalarına izin verecek.

4- Türkiye harb-i umumi sırasında kendi topraklarından göç eden Ermenilerin yurtlarına dönerek yerleşmelerini ve uygar ülkelerdeki azınlıklara tanınan haklardan yararlanmalarını taahhüt eder.

10 Salahi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1986, s. 28.

11 Atatürk, *a.g.e.*, s. 326.

5- Türkiye, kendi güvenliği için Ermenistan'ın fiili güvence vermesini talep eder¹². Bu barış koşullarına 9 Kasım'da yenileri eklendi ve 24 saat içinde kabul edilmesi istendi.

Bu koşullar şöyleydi: Çok sayıda silah, mermi, taşıt aracı ve tren Türkiye'ye teslim edilmeli, Ermeni ordusu 7 Kasım 1920 tarihli bırakışmada saptanan hattın doğusuna, Erivan-Gümrü demiryolu üzerindeki Aras istasyonundan Gökçe Gölü'nün Kuzeybatı kıyısına kadar uzanan kesime çekilmeli; Türkiye Gürcistan'dan Ermenistan'a silah kaçırılmasını önlemek amacıyla Gümrü-Tiflis demiryolu üzerindeki Sanain ve Karaklis karakollarını kontrolüne almalı¹³.

Ermeniler bu koşullara karşı çıkıyorlardı. Koşulların Gümrü'de toplanacak bir konferansta ele alınmasını isteyerek zaman kazanmaya çalışıyorlardı. Bu arada Sovyetlerin yaptıkları arabuluculuk teklifini de kabul etmemişlerdi.

Zaten Ermenilere güvenmeyen ve Erivan'ı da işgal ederek Ermeni sorununa kökten çözüm bulmak isteyen Türk ordusu, 11 Kasım'da yeniden yürüyüşe geçti. Agin ve Ani işgal edildikten sonra, daha önce kendilerine bildirilen şartları kabul ederek tekrar barış isteyen Ermenilerle 17 Kasım'da yeni bir bırakışma imzalandı. Bu bırakışma ile her iki taraf da Gümrü'deki barış konferansına katılmayı kabul ediyordu.

2. Gümrü Barış Antlaşması

26 Kasım-2 Aralık 1920 tarihleri arasında gerçekleşen Gümrü Konferansı sonrasında 2 Aralık 1920'de Gümrü Barış Antlaşması imzalandı.

Bu Konferans için Çiçerin'in Türk Ermeni görüşmelerinde arabulucu olarak atadığı G. Mdivani 28 Kasım'da Gümrü'ye geldiğinde, "Karabekir, ona Ermenilerin tüm Türk koşullarını kabul ettiklerini, böylece Sovyet arabuluculuğuna gerek kalmadığını, bununla birlikte bu durumun Türklerle Sovyetler arasındaki görüşme olanaklarını engellemediğini söyler"¹⁴.

Gümrü Antlaşması'nın içeriği özetle şöyleydi: Türkiye daraltılmış sınırlar içerisinde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyor, evvelce Osmanlı sınırları haricinde olup da bu anlaşma ile Türkiye'ye kalan

12 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. Basım, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 843-844.

13 Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve ...* a.g.e., s. 33.

14 Yerasimos, a.g.e., s. 199.

ve üzerinde Türkiye'nin tarihi, ırki ve hukuki alakası gayri kabili inkar bulunan arazinin geleceği için eğer Erivan hükümeti isterse ahali asliyenin tamamen avdetini mümkün kılmak için Anlaşmanın tasdikinden itibaren üç sene bekledikten sonra buralarda halk oyuna başvurulmasını kabul ediyordu¹⁵. Ermenistan ise, Sevr Antlaşmasını tanımayarak Avrupa'daki temsilcilerini geri çağırmayı ve İtilaf Devletlerinin temsilcilerini bu devletler Kemalist Türkiye ile Barış Antlaşması imzalamıncaya dek Erivan'a sokmamayı kabul ediyordu. Ayrıca Ermeni ordusu 1500 ere indiriliyor ama jandarma gücü sınırlandırılmıyor, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı diğer devletlerle yaptığı tüm antlaşmalar kalırılıyordu. Anlaşmaya göre, Türkiye'deki Ermenilerle, Ermenistan'daki Müslümanların diğer yurttaşlar gibi eşit haklardan yararlanmaları; iki ülke arasında en erken vakitte diplomatik ilişkiler, telgraf ve telefon ulaşımının kurulması kabul ediliyordu. Türk koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek olan İtur ve Nahçıvan illeri ileride self-determination ilkesine göre kendi kaderlerini yine kendileri karara bağlayacaklardı. Buralar Ermeni saldırısına uğrar ve yardım isterse, Türkiye askeri yardımda bulunacaktı. Antlaşmanın diğer maddeleriyle; Ermenistan'ın silah ithal etmeyeceği, her iki tarafın birbirinden savaş ödeneği istemeyeceği, Antlaşma'nın bir aya kadar onaylanacağı; Türk Ordusu'nun, Ermeni Ordusu'nun Antlaşmada saptanan sayıya indirildiği anda, Ermeni topraklarını boşaltacağı karar altına alınmıştı¹⁶.

Gümrü Antlaşması, 18. maddesi uyarınca bir ay içinde onaylanması beklenirken ertesi gün Sovyetlerin desteği ile Ermenistan hükümetini ele geçiren Bolşevikler tarafından kabul edilmeyince yürürlüğe girememiştir. Ancak Türk kuvvetleri saptanan sınırın da ötesinde işgal ettikleri yerleri ve kimi ulaşım noktalarını tutmuştu. Böylece, 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşmasıyla elde edilip de 30 Ekim 1918'de Mondros Silah Bırakışmasıyla terk edilen toprakların Ermenistan tarafında olanları geri alınmış oluyordu.

Bu savaş, hem Doğu'dan gelebilecek bir saldırı ihtimalini ortadan kaldırarak, Türk Ordusu'nun gücünün büyük kısmını Batı Cephesine kaydırmasını sağlamış, hem de bundan sonra yapılacak olan ikinci Moskova görüşmelerinde Türkiye'ye güçlü bir konum kazandırmıştır.

15 Karabekir, *a.g.e.*, s. 1098; Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve...* a.g.e., s. 34.

16 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983, s. 19-23.

B- Türk - Gücü İlişkileri

Bolşevik ihtilalinden sonra Gürcistan da diğer Kafkas Devletleri gibi Rusya idaresinden ayrılmıştı. Ancak Bolşevik Sovyet yönetimi güçlendikten sonra Kafkasya'daki küçük devletleri birer birer ele geçirip buralarda yandaş Bolşevik yönetimler meydana getiriyordu.

Azerbaycan ve Ermenistan'da Bolşevik yönetimler kurulmuş sıra Gürcistan'a gelmişti. Ancak Gürcistan'ın Anadolu için büyük önemi vardı. Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Ardahan ve Artvin Gürcistan idaresi altında idi. Ayrıca yine Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Batum da İngilizlerin işgalleri altında iken 1920 yılının Temmuz'unda İngilizlerin buraları terketmeleri üzerine Gürcistan tarafından işgal edilmişti.

Azerbaycan ve Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi üzerine sıranın kendilerine geldiğini anlayan Gürcistan Hükümeti derhal Anadolu ile temasa geçerek, Sovyet Rusya'ya karşı Anadolu'nun yardımını istemeye başladı. Bu arada Batum'un Sovyet işgalinden korunması için geçici olarak Türk orduları tarafından işgal edilmesi de Gürcistan istekleri arasındaydı. Sovyet ordularının Gürcistan'ı işgale başlamaları üzerine (20 Şubat 1921), 21 Şubat 1921'de Anadolu Hükümeti tarafından Gürcistan'a verilen bir nota ile Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Ardahan ve Artvin'in boşaltılması istendi. Bu istek kabul edilerek Ardahan ve Artvin Türkiye'ye terk edildi. Gürcistan Hükümeti'nin Sovyet orduları önünde zaman kazanmak için önerdiği "Batum'un geçici olarak Türk ordularınca işgali" ise kabul edilme-yerek Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan bu şehir Kazım Karabekir kumandasındaki Türk kuvvetlerince kayıtsız ve şartsız işgal edildi. (11 Mart 1921)

Bu arada Gürcü Menşevik Hükümeti, Sovyet bakısına dayanamayıp yenilgiyi kabul ederek Batum'un Sovyetlere terk edildiğini de kapsayan bir barış antlaşması imzaladıktan sonra Gürcistan'ı terk etti. Böylece Gürcistan'da Bolşevik Hükümeti kurulmuş oluyor, hem de son Menşevik Hükümet Batum'u Sovyetlere bırakmış oluyordu. Bu sırada Sovyet orduları Türk işgali altında bulunan Batum kıyılarına dayanmışlardı. Sovyet ve Türk orduları arasında savaş çıkmasına neden olabilecek bu gelişme; 16 Mart 1921 tarihli Türkiye-Sovyetler Birliği Dostluk ve İşbirliği Antlaşması ile yatıştırılmıştır¹⁷.

¹⁷ Batum'da karşı karşıya gelen Türk ordusu ile Kızılordu arasında üzücü ve kanlı hadiseler meydana gelmiştir. Kazım Karabekir'e 20 Martta cereyan eden Batum hadiseleri

Moskova Antlaşmasıyla, Türkiye ile Sovyetler arasındaki Gürcistan sorunu, Ardahan ve Artvin'in Türkiye'ye, Batum'un Sovyetler'e verilmesi şeklinde çözümlenmiştir.

C- Kars Konferansı ve Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması

Kars Konferansı 16 Mart 1921 tarihli Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nda yer alan hükümlerin yeni Sovyetleştirilmiş federe devletler durumunda olan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan tarafından da kabul edilmesi amacına yöneliktir.

Ankara Hükümeti'nin Kâzım Karabekir başkanlığında bir heyet tarafından temsil edildiği bu konferans 26 Eylül 1921'de başlamıştı. 13 Ekim'e kadar süren konferansta, Rus delegeleri Ermenilere mühimce bir kazanç sağlayarak onları memnun etmeye çalışıyorlardı. Bolşevik olmakla Taşnaklardan fazla birşey elde edemediklerini düşünen Ermeniler üzgündüler. Rus delegeleri 10 verstlik bir arazi olan Kulp tuzlarının Ermenilere verilmesi sizin için bir zarar olmaz fakat Ermenilere büyük iyilik olur diye hiç olmazsa bu araziyi istiyorlardı. Fakat Kâzım Karabekir bu ve buna benzer istekleri reddetti. Sadece Erivan'da yaşanan açlık ve sefaletin giderilmesine yardımcı olmak amacıyla bir miktar erzak, sığır ve bazı şimendifer malzemesi gönderilmesine karar verildi¹⁸.

13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması, gerek Türkiye'nin sınırları, gerekse koyduğu ilkeler bakımından, yedi ay önce Moskova'da imzalanan Türk-Sovyet Antlaşması'nın bir benzeridir. Bu Antlaşma'nın Türkiye açısından en büyük önemi Moskova Antlaşmasında çizilen sınır ve ilkelerin Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan adına da kabul edilmiş olmasıdır.

Bu antlaşma ile de eski antlaşmalar geçersiz ilân ediliyor, Misakı Milli sınırları kabul ediliyor. sınır üzerinde Azerbaycan koruyuculuğunda Nahcivan bölgesi kuruluyordu. Ayrıca, Boğazlar rejimi Moskova Antlaşmasındaki duruma getirilmiş, imzacı devletlerin birbirleri aleyhindeki eylemlere izin vermeyecekleri hükmü getirilmiş; tutuk-

hakkında Batum'daki Kazım Bey'den gelen bilgi şöyledir: "Gürcüler bizim Baruthane kışlasındaki müfrezemize taarruz etmişler, bir Kırmızı Süvari Alayı da yardım etmiş. Bölüğümüz Kızillara teslim olmuş fakat kâmilan şehit edilmiş. Taburun diğer bölükleri Mahmudiye tabyasında bulunmakta imiş. Geceleyn Köprü civarındaki (Çoruk nehri üzerinde) müfrezemize iltica etmişler". (Karabekir, *a.g.e.*, s. 874).

18 Karabekir, *a.g.e.*, s. 946-947.

luların geri verilmesi, ticaret ilişkileri ve konsolosluk hizmetlerine ait hükümler yer almıştır.¹⁹ Yukarıda bahsettiğimiz konular Moskova Antlaşmasında da yer almaktaydı.

Kars Antlaşmasının, Moskova Antlaşmasında yer almayan hükümleri yerel mahiyetteydi. Bu hükümlere göre; Gürcistan ile Türkiye arasında sınır bölgeleri halklarının yazlık ve kışlık otlaklardan yararlanmalarına karşılıklı olarak izin verilmekteydi. (Madde 7-8), Ayrıca imzacı devletler bu antlaşmanın imzasından sonra altı aylık bir süre içinde 1918 ve 1920 savaşları mültecileri hakkında özel bir anlaşma yapmaya karar verirler (Madde: 14), savaş nedeniyle işlenen cinayetler için taraf uyrukları yararına tam bir genel af ilan edilmesi de kabul edilmiştir. (Madde: 15)²⁰.

Bu Antlaşma Ermenileri memnun etmek amacıyla Rusya'nın isteği üzerine Erivan'da teati edilecekti. Nitekim onaylanan belgeler 11 Eylül 1922 günü Erivan'da teati edilerek yürürlüğe girmiştir.

19 Soysal, *a.g.e.*, s. 39-40.

20 Soysal *a.g.e.*, s. 41-47.